

UN TIMP, MULTE TIMPURI. PRINCIPALELE TEORII ALE TAMPULUI ÎN DEZBATEREA FILOSOFICĂ ACTUALĂ

IRINA ȚURCANU

Universitatea din București

One Time, Many Times: The Main Theories of Time in the Current Philosophical Debate. When asked what time is, the first thing that comes to mind is the clock, that ticking which sets the rhythm of our daily lives. But what can we say if the question is more precise, if we are interested in the nature of time? In this case, many of us would echo Saint Augustine's words and admit that it's a difficult question. In this essay, I will focus on the current philosophical debate to highlight the main theories and their limitations. The goal is to show how none of them can fully capture the complexity of the notion of time, particularly when it comes to experience. We must acknowledge that we cannot provide a single answer to the definition of time. Instead, we can arrive at multiple answers depending on the context we consider.

Keywords: presentism, eternalism, A theory, B theory.

1. AMBIGUITĂȚILE TAMPULUI

*Să-l nenorocească zeii pe cel care a aflat primul
Cum să deosebească orele – să-l nenorocească și pe acela care
A construit un cadran solar în ăst loc
Ca să-mi distrugă fără milă zilele.
Să mi le ciopârțească! Pe când eram copil,
Burta mi-era cadran solar – unul mai sigur,
Mai adevărat și mai precis decât oricare.
Acel cadran îmi zicea când e vremea
Să merg la cină, să mănânc;
Dar acum, chiar și când am ce să mănânc,
Nu pot până nu-mi dă voie soarele.
Orașul e plin de cadrane distrugătoare.
(Plaut)*

Când Benjamin Franklin a scris că timpul înseamnă bani, se referea la salariul zilnic, în care o zi de boală înseamnă bani pierduți sub formă de venituri nerealizate. Conceptul că timpul este bani este și mai adevărat în zilele noastre.

Traderii de pe bursă pot obține profituri semnificative exploatănd avantajele temporare. Chiar și acțiunea de a se uita la televizor este o formă de tranzacție temporal-monetară, telespectatorii urmăresc reclamele în schimbul divertismentului fără o contribuție pecuniară. Pentru sociologul Lewis Mumford, nu aburul era descoperirea crucială a epocii industriale moderne, ci ceasul. Fără ceasurile moderne, computerele nu ar exista. Ședințele de lucru sunt cronometrate până la minut, să ne gândim doar la *speed dating*, unde întâlnirile durează trei minute¹.

Timpul înseamnă bani, dar și putere. Preoții romani care controlau calendarul obișnuiau să se folosească de propria poziție pentru a scurta durata mandatului politicianilor nedoriți. În Evul Mediu, mănăstirile și bisericile au fost primele care au adoptat tehnici mecanice pentru măsurarea timpului. Împreună cu bisericile, au construit și turnurile cu clopote.

Dar ce este timpul?

Pentru început, trebuie să admitem că timpul înseamnă multe lucruri, iar majoritatea sunt în contradicție între ele. Neo-hegelienii britanici susțin că timpul este ireal pe motiv că conceptul de timp este incoerent în sinea lui. Neo-platonicienii din Cambridge ne spun că timpul, ca atribut al lui Dumnezeu, se numără printre puținele lucruri reale. Unii spun că există doar, *sub specie eternitatis*, o sortare temporală a evenimentelor, astfel că trecutul, prezentul și viitorul sunt doar proiecții antropomorfe ale minții umane. Conform altora, doar prezentul este real. Pentru alții, fizica stabilește că timpul este asemănător spațiului. Dar există și cei care spun că teoriile fizice nu ne lasă altă opțiune decât să temporalizăm spațiul.

Am putea spune că timpul este un sistem de elemente temporale, cum ar fi clipe, momente, durată și așa mai departe. Acest sistem de concepte nu ne ajută întrucât noțiunile introduse sunt obscure.

Pentru a răspunde la întrebarea „ce este timpul”, Sfântul Augustin obișnuia să spună că este o întrebare dificilă.

În ce sens e dificilă? Se poate spune că o întrebare este dificilă din două motive: fie necesită multe mijloace empirice pentru a i se da un răspuns, fie este profundă.

Când vine vorba de timp, niciunul dintre aceste motive nu se poate aplica. Întrebarea nu necesită multe mijloace empirice și nu este profundă. Ce este timpul este o întrebare ambiguă. Răspunsul este dificil de formulat pentru că înseamnă multe lucruri. Ca și cum cineva m-ar întreba dacă îmi place de Sam, dar cunosc mulți „Sam”, așa că nu știu la cine se referă. În acești termeni, întrebarea trebuie considerată dificilă. Dacă punem întrebări despre timp fără să intrăm în detalii specifice, adresăm o întrebare dificilă.

¹ Cf. D. Buonomano, *Il tuo cervello è una macchina del tempo*, Kindle Edition, pos. 362.

Este nevoie de o primă observație pentru a clarifica ambiguitatea întrebării.

Timpul poate fi văzut prin relațiile temporale. Acestea surprind ideea trecerii timpului. În această perspectivă, avem trecutul, prezentul și viitorul. Se aplică la lucrurile care se schimbă, iar această categorie implică o realitate dinamică.

Aspectul dinamic, totuși, poate fi secundar, iar ceea ce contează e doar noțiunea de după și înainte. Această viziune oferă o altă modalitate de ordonare a evenimentelor și nu implică nimic temporal în sine. Este pur și simplu o ordine. De exemplu, dacă vă dau un calendar cu toate relațiile temporale, dar nu vă furnizez ziua specifică, tot ce obțineți este o ordine.

O a doua observație are legătură cu o caracteristică particulară a timpului, și anume că proprietățile sale nu trebuie neapărat să corespundă experienței noastre. De exemplu, atunci când vedem culoarea roșie, experiența noastră nu este roșie, indiferent de poziția pe care o asumăm în ceea ce privește teoria culorilor. Pe de altă parte, experiența timpului subiectiv ne oferă senzația că experiența se desfășoară în timp și are o durată. Proprietățile temporale ale experienței ne spun că evenimentele se întâmplă în timp și experiențele noastre au loc în timp, iar de asta suntem conștienți. Există un timp subiectiv, iar acest aspect nu descrie nicio altă proprietate. Din acest punct de vedere, timpul este o excepție, deoarece știm că experiențele noastre se întâmplă una după alta. Acest lucru ne conduce la o nouă ambiguitate. Există un timp pe care îl putem defini timp *fenomenic* care prezintă aspecte subiective și obiective. Cu alte cuvinte, experiențele noastre par să fie în timp și în același timp.

Timpul *fenomenic* face parte din timpul *manifestat*, care se află în cadrul experienței noastre. Timpul *manifestat* include și timpul cognitiv. Percepția noastră ne spune dacă lucrurile se întâmplă înainte sau după și cât durează. Timpul cognitiv face parte din timpul *manifestat*, dar nu se referă la experiența prezentă, ci la lucrurile pe care le-am experimentat în alt moment.

Trebuie subliniat faptul că timpul obiectiv nu este neapărat ceea ce ne apare nouă. Timpul *manifestat* este diferit de timpul fizic. De exemplu, în starea de iritare există ceva fenomenic; dar există ceva, dincolo de noi, în linie cu ceea ce simțim? Răspunsul este nu. Un punct care se mișcă odată cu privirea noastră nu pare nici măcar să aibă obiectivitate fenomenică. Lucrurile care par să aibă doar o componentă subiectivă par totuși să se întâmple în ceea ce am putea defini ca realitate. Experiența subiectivă cât și cea obiectivă par să se întâmple în același timp.

Întrebarea despre timp este dificilă pentru că este o întrebare ambiguă. Răspunsul la întrebarea *ce este timpul* primește un răspuns diferit în funcție de contextul inițial.

Dezbaterile filosofice actuale caută să formuleze o teorie care să permită o viziune completă asupra naturii timpului, un efort care rămâne în van deoarece discuțiile riscă să devină un teatru argumentativ din care este lăsată pe dinafară experiența și toate acele elemente evolutive care caracterizează omul.

În următoarele pagini, plecând de la J.E. McTaggart și ajungând la conferința „Dynamic world”, care s-a ținut la Milano în mai 2023, se vor trece în revistă cele mai discutate ipoteze filosofice legate de natura timpului.

2. SERIILE A ȘI B

Tradițional, facem prima distincție între teoriile A și B.

Primul care a susținut că evenimentele ocupă poziții într-o serie temporală a fost McTaggart, numindu-le serii A și B.

Potrivit teoriilor A, o teorie a timpului trebuie să ne spună ceva despre realitate în ansamblu. Ceea ce contează nu este ceea ce se schimbă în timp, ci modul în care seriile temporale se schimbă. O întrebare care trebuie să primească un răspuns e următoarea: cum este realitatea trecută și viitoare în comparație cu cea prezentă? Din acest motiv, teoriile A acordă prioritate prezentului.

Pentru teoreticienii seriei B, universul este un bloc. Există relații temporale care constituie realitatea. Aceste relații ordonează ceea ce se întâmplă. În acest univers bloc, există obiecte care persistă, ceea ce înseamnă că ele există la mai multe momente în timp. Dacă timpul este dat de relațiile temporale, atunci evenimentele sunt într-o relație de *înainte-și-după*, una cu cealaltă. Există relații temporale. Lucrurile care există în timp pot avea proprietăți diferite în timp. Nu există o noțiune de prezent care se aplică obiectului. Într-un anumit sens, timpul și spațiul nu se schimbă mult în ceea ce privește localizarea, de fapt, obiectele sunt localizate în spațiu-timp. Această localizare este prezentă și a fi prezent are un sens numai în relație cu diferite localizări în timp și spațiu.

Mai precis, în articolul *The unreality of time*, McTaggart susține că seria A este „acea serie de poziții care se desfășoară de la trecutul îndepărtat prin trecutul apropiat la prezent și apoi din prezent prin viitorul apropiat la viitor, sau invers. Seria de poziții care se desfășoară de la mai devreme la mai târziu, sau invers, o vom numi seria B”².

Pozițiile în timp sunt create de evenimente. O pluralitate de evenimente este conținutul simultan al unei singure poziții³.

Urmând argumentarea lui McTaggart, noi percepem doar evenimentele prezente, pe cele trecute și pe cele viitoare le considerăm a fi reale prin memorie sau inferență. Ceea ce putem observa sunt evenimentele din seria A.

În plus, pentru McTaggart, distincția pozițiilor din timp în trecut, prezent și viitor este doar o iluzie constantă a minților noastre, iar natura reală a timpului conține doar distincțiile seriei B⁴.

² J.E. McTaggart, „The unreality of time”, în *Philosophy of time*, Oxford, p. 24.

³ Cf. *ibidem*, p. 24.

⁴ *Ivi*, p. 25.

McTaggart susține că nu poate exista un timp real. Timpul trebuie să fie ceva dependent de minte, atâta timp cât timpul real este imposibil.

Aici ne întâlnim cu ceea ce în literatură a fost numit paradoxul lui McTaggart. El presupune că dacă timpul este real, atunci schimbarea este reală. Dacă schimbarea este reală, atunci evenimentele se schimbă. Dacă evenimentele se schimbă, atunci evenimentele au mai mult de o poziție în seria A. Ele se schimbă devenind viitoare, prezente și trecute. Niciun eveniment nu are mai mult de o poziție în seria A. De exemplu, evenimentul *E* nu poate fi simultan trecut și prezent; trecut și viitor; prezent și viitor; recent trecut și de mult trecut. *E* poate fi doar trecut (și nu prezent sau viitor) sau prezent (și nu trecut sau viitor), sau viitor (și nu prezent sau trecut). Prin urmare, evenimentele nu se schimbă. Schimbarea nu este reală. Timpul nu este real.

După cum susține Power⁵, pentru mulți teoreticieni acest argument este greșit. Premisa *dacă evenimentele se schimbă, atunci evenimentele au mai mult de o poziție în seria A* este înșelătoare. Niciun eveniment nu este prezent, trecut și viitor *simpliciter*. Un eveniment poate fi trecut față de unele evenimente, viitor față de altele și prezent pentru altele.

Această critică adusă paradoxului lui McTaggart duce la trei explicații principale pentru prezentul real și seria A: *presentismul*, teoria *the moving spotlight* și teoria *growing block*. În contrapunerea presentismului, găsim eternalismul.

3. PREZENTISMUL

Așa cum susțin Jonathan Tallant și David Ingram, „nu există o singură viziune sau o familie de viziuni pe care să le numim presentism”⁶. Presentismul afirmă că doar prezentul este real. Pentru presentism, trecutul este o configurație a universului care a existat în trecut, iar viitorul se referă la o configurație încă nedeterminată.

Presentismul este o teorie intuitivă, o metafizică naivă a timpului pe care o dezvoltăm înainte de a reflecta mai profund asupra timpului. Lucrurile care au fost nu mai sunt acolo, cele care nu s-au întâmplat încă nu sunt acolo și doar ceea ce este prezent există. Teoria ne spune că ceea ce este prezent se schimbă în mod continuu. Diferența dintre trecut, prezent și viitor este existența. A ieși din prezent înseamnă a ieși din existență. Timpul este un container care prezintă lucruri în continuă schimbare.

După cum argumentează Power, esența presentismului este că prezentul reprezintă tot ceea ce există. Prezentul cuprinde întreaga realitate. Realitatea este complet închisă în acel moment unic. Dacă *X* este real, atunci *X* se află în prezentul real. În contrast, orice *X* care este trecut sau viitor este ireal. Ca unicornii

⁵ Cf. S.E. Power, *Philosophy of time*, Kindle Edition.

⁶ J. Tallant, D. Ingram, *The rotten core of presentism*, 2020, p. 3965.

sau dragonii, dinozaurii din trecut nu sunt reali, iar oamenii din viitor nu sunt nici ei reali⁷.

Autorii care susțin prezentismul o fac în baza a două motivații: în primul rând, este intuitiv, iar în al doilea rând rezolvă paradoxul lui McTaggart.

Într-un recent workshop, Daniel Deasy a argumentat că trebuie să existe un singur timp. El susține că timpul necesită schimbare, iar schimbarea necesită timp. Timpul este schimbare: există timp numai dacă există schimbare. Prin timp se înțelege descrierea stării momentului dat și există schimbare numai dacă există cel puțin două momente, unul dintre ele precedând pe celălalt. În concluzie, există un timp minimal, unde în mod necesar există timp numai dacă există cel puțin un moment. Potrivit lui Deasy, multe dezbateri în filosofia timpului se bazează pe răspunsuri la întrebările *există lucruri trecute?* și *există lucruri viitoare?*, în schimb el crede că ar fi mai bine dacă ne-am întreba *obiectele încep să existe?* și *obiectele încetează să existe?*. Deasy specifică: prezentismul răspunde afirmativ la ambele întrebări; prezentismul crede că lucrurile încep să existe și că lucrurile încetează să existe⁸.

Prezentismul, precum și toate teoriile definite *tensed*⁹ în general, încearcă să explice de ce doar o serie A o putem defini ca reală și nu alta. Prezentismul afirmă că, în realitate, niciun eveniment nu are o poziție în seria A dată de timpuri sau evenimente non-prezente, întrucât aceste evenimente nu sunt reale, iar evenimente ireale nu pot defini nimic real.

Un alt argument în favoarea teoriilor *tensed* este că teoriile din seria B trebuie să derive din seria A.

Există câteva obiecții la prezentism. Una dintre acestea își are rădăcinile în Sextus Empiricus, pentru care timpul nu este real pentru că trecutul și viitorul nu sunt reale. Și durata, și timpul depind de minte, iată de ce trecutul și viitorul nu sunt reale. Prezentismul nu poate presupune că timpul este real dacă numai prezentul este real. Atâta timp cât timpul este în primul rând constituit de trecut și viitor, cu Leininger¹⁰, trecerea temporală pentru teoria *tensed* este problematică, având în vedere că există doar schimbare prezentă și nu există trecut sau viitor real.

Prezentismul poate răspunde afirmând că nu există timp acolo unde timpul este alcătuit din trecut și viitor, dar caracteristicile prezente ale lumii explică de ce putem totuși să vorbim despre astfel de momente și despre evenimente care au o durată.

⁷ S.E. Power, *op. cit.*, pos. 536.

⁸ D. Deasy, „Remember that one time”, at the workshop *The dynamic world*, Milan, May 2023.

⁹ Propozițiile *tensed* pot descrie complet și precis lumea, dar își schimbă valoarea de adevăr în timp. În schimb, propozițiile *tenseless* sau *untensed* sunt întotdeauna adevărate sau întotdeauna false – ele fac referire la un moment particular în propoziție și nu se schimbă niciodată. Propozițiile reprezintă modurile în care realitatea ar putea să fie.

¹⁰ L. Leininger, „Presentism and the myth of passage”, în *Australian Journal of Philosophy*, 93 (4), pp. 724–739.

Prezentismul are și o problemă cu *truth-makers*¹¹ când vine vorba de a formula enunțuri adevărate despre trecut. Pentru prezentism, trecutul este ireal. Evenimentele trecute par asemenea lumilor imaginare, dar facem afirmații despre trecut care par adevărate. Dacă trecutul este ireal, cum pot fi adevărate afirmațiile despre trecut? În primul rând, evenimentele trecute însele fac să fie adevărate aceste afirmații, dar, dat fiind prezentismul, aceste adevăruri nu sunt reale. Singura soluție este să vedem cauza adevărului în ceva specific lucrurilor prezente, care duc la trecut (ca fosilele în cazul dinozaurilor).

Această soluție este incompatibilă cu prezentismul, conform lui Sider, deoarece prezentismul nu poate lucra cu acest tip de relații.

Prezentismul întâmpină dificultăți și în domeniul fizicii. Distincția dintre trecut, prezent și viitor în fizică este considerată arbitrară și definită de viteza cuiva. În termenii prezentismului, aceasta se traduce prin ceea ce este real sau nu este definit de viteza cuiva.

După cum observă Tallant și Ingram, „unii prezențiști spun că numai obiectele prezente există, alții spun că obiectele neprezente există; unii spun că există numai timpul prezent, alții spun că există și alte momente; și așa mai departe. Dată situația, credem că chiar și o caracterizare largă a unei familii de teorii prezentiste este dincolo de puterile noastre. Strategia pe care o urmărim presupune o inferență spre cea mai bună explicație: cea mai bună explicație pentru incompatibilitatea profundă dintre toate formulările existente ale prezentismului este că nu există o idee de bază a prezentismului”¹².

4. ETERNALISM

Eternalismul susține că trecutul și viitorul sunt la fel de reale ca prezentul. În prezent, nu există absolut nimic special: pentru eternalism, *acum* se raportează la timp, așa cum *aici* se raportează la spațiu.

În viziunea eternalismului, timpul este o dimensiune analoagă spațiului, astfel încât universul este un bloc de patru dimensiuni, cu trecutul și viitorul văzute ca nord și sud (eternalismul mai este definit și ca *four-dimensionalism*).

Una dintre primele versiuni ale eternalismului o găsim la filosoful grec Parmenides. După părerea lui, trăim într-o lume fără timp, în care schimbarea nu există.

În zilele noastre, pentru mulți filosofi și fizicieni, timpul este deja complet desfășurat în ceea ce ei numesc *block universe*. Ideea că timpul este o a patra dimensiune nu este doar o abstracție matematică, ci plasează într-adevăr trecutul, prezentul și viitorul pe un plan egal.

¹¹ „X face ca p să fie adevărat” este o construcție care semnifică, dacă semnifică ceva în absolut, o relație între un *truth-bearer* și altceva, un *truth-maker*. Mai multe pot fi găsite în *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <https://plato.stanford.edu/entries/truthmakers/>

¹² J. Tallant, D. Ingram, *op. cit.*

Eternalismul este contraintuitiv și merge împotriva unui aspect universal ale experienței umane: senzația că prezentul este interfața dintre evenimentele trecute și cele viitoare. Eternalismul, afirmând că toate momentele în timp sunt la fel de reale ca toate locurile în spațiu, nu se aliniază cu senzația subiectivă că timpul curge.

După cum afirmă Lisa Leininger, considerarea trecerii timpului ca o iluzie sună ciudat. Faptele *vin spre* existență și *ies din* existență. Întrebarea este: care este diferența dintre *a veni spre* existență și a fi existent? Pentru Leininger, ceea ce vine definit precum *transcience*, adică proprietatea pentru care uneori ceva începe să existe și alteori ceva încetează să existe, necesită o schimbare ontologică și încă ceva (întrebarea, încă deschisă, este ce?). Cu siguranță, pentru prezentism, schimbarea nu necesită o schimbare ontologică, ci o proprietate de trecere. Pentru Leininger, teoria B are un argument mai bun pentru trecerea timpului.

Care este acest argument? Leininger sugerează ca strategie să apelăm la relația cauzală pentru a arăta cum teoriile *untensed* se pot califica ca dinamice.

În literatură, teoria *untensed* este descrisă ca un bloc static. Ceea ce este viitor este la fel de real ca și ceea ce este prezent sau trecut. Fiind statică, teoria omite schimbarea, care apare totuși ca fiind importantă. Teoria B consideră realitatea ca fiind *nontranscient*, fluxul timpului este o iluzie. Îi lipsește ceva, în sensul că lipsește schimbarea poziției evenimentelor în seria A pentru a face dintr-un eveniment prezent un eveniment trecut.

Eternalismul explică trecerea timpului în cadrul unei existențe simultane a tuturor momentelor. Argumentează că percepția noastră asupra fluxului timpului rezultă din experiența noastră subiectivă a conștiinței și a stărilor schimbătoare ale minții noastre. Eternaliștii propun că conștiința noastră se deplasează de la un moment la altul, dându-ne senzația de trecere a timpului și de desfășurare a evenimentelor.

Pentru a înțelege mai bine, putem imagina o bobină de film. Cum o bobină de film este compusă din multe cadre individuale care există simultan, fluxul timpului este văzut ca o secvență de momente statice. Când vizionăm un film, percepem o senzație de mișcare și progres, deși cadrele sunt fixe. Similar, eternaliștii susțin că experiența noastră a timpului rezultă din deplasarea continuă a conștiinței noastre în aceste momente statice.

Eternaliștii pot apela și la conceptul de *block universe* pentru a explica fluxul timpului. Viziunea unui *block universe* consideră întreaga istorie a universului ca un bloc fix de patru dimensiuni, în care toate evenimentele – trecut, prezent și viitor – sunt la fel de reale și există într-o aranjare spațial-temporală fixă. Percepția noastră legată de timpul care trece corespunde experienței noastre subiective datorită deplasării noastre prin acest bloc, pe parcursul căruia întâlnim diferite momente.

Pe baza seriei A combinată cu permanentismul, avem teoria *spotlight movement*. Cu această teorie, putem afirma că un anumit moment este absolut,

nerelativ, așa cum susține teoria A și dat fiind că totul există etern, așa cum sugerează permanentismul.

După cum susține Deasy, teoria *spotlight movement* este mai puțin populară decât eternalismul și prezentismul.

Charlie Dunbar Broad dă o explicație numelui acestei teorii: suntem tentați să privim în mod natural istoria lumii ca existând etern într-o anumită ordine de evenimente. De-a lungul acesteia și într-o direcție fixă, ne imaginăm caracteristica prezentului ca mișcându-se, asemenea unei pete de lumină din lanterna unui polițist, traversând fațadele caselor pe o stradă. Ceea ce este iluminat este prezentul, ceea ce a fost iluminat este trecutul și ceea ce nu a fost încă iluminat este viitorul¹³.

Totuși, observăm că nu este vorba despre o mișcare. Este doar o proprietate intrinsecă și trecătoare a momentelor sau a colecțiilor de evenimente, care sunt doar temporare. Ca forma, care este o proprietate a obiectelor, atunci când ne mișcăm, forma noastră se schimbă.

În ceea ce privește trecerea timpului, putem spune că unele lucruri care sunt prezente erau în trecut și nu vor fi în viitor.

Diferența între prezentism și teoria *spotlight movement* este aceea că prima consideră că există o referință reală (adică absolută) și o distincție între trecut, prezent și viitor; în timp ce a doua teorie spune că momentul prezent este pur subiectiv, întrucât momentul prezent este definit în termenii reperelor personale sau istorice ale unui individ și, prin urmare, poate varia de la un observator la altul.

În baza teoriei *spotlight movement* nu se schimbă numai timpul, ci și obiectele, ceea ce este diferit de prezentism, unde totul este permanent. Considerată, deci, echivalența acordată trecutului, prezentului și viitorului, teoria *spotlight movement* este mai apropiată de eternalism decât de prezentism.

Pentru permanentism, atunci când vorbim despre alte evenimente sau obiecte decât cele legate de individ, aceste evenimente sau obiecte pot rămâne în aceeași stare, nu se schimbă, astfel încât permanența se aplică numai evenimentelor sau obiectelor personale sau istorice.

Cu toate acestea, atât *spotlight movement*, cât și permanentismul sunt teorii de compromis și, prin urmare, au și dezavantaje. În primul rând, ele nu explică bine senzația subiectivă de trecere a timpului și de schimbare continuă pe care o avem în experiența noastră de zi cu zi. În al doilea rând, ele nu oferă o explicație clară pentru modul în care obiectele sau evenimentele personale ori istorice se schimbă, în timp ce totul rămâne permanent pentru ceilalți. Mai mult, ele ridică întrebări despre cum se determină acele rețele personale sau istorice de referință și cum se stabilește diferența dintre evenimentele sau obiectele care sunt permanente și cele care se schimbă.

O altă teorie, *growing block universe*, afirmă că trecutul este real, prezentul este real și viitorul este real, dar că universul crește în mod constant prin adăugarea de evenimente noi pe când ce timpul trece. Aceasta înseamnă că evenimentele

¹³ D. Deasy, *The moving spotlight theory*, 2015, p. 4.

trecute și prezente sunt deja reale, iar evenimentele viitoare devin treptat reale pe măsură ce timpul avansează. Cu alte cuvinte, universul este ca un bloc care se extinde în mod continuu, în loc să fie static sau să aibă un singur moment prezent.

Growing block universe rezolvă paradoxul lui McTaggart prin acceptarea realității tuturor momentelor timpului, dar susține că evenimentele devin treptat reale în măsura în care intră în trecutul sau prezentul *block*-ului.

Această teorie are avantajul de a păstra realitatea timpului și schimbarea, în timp ce elimină problema paradoxului lui McTaggart. Cu toate acestea, are și dezavantaje, precum dificultatea de a explica cum și de ce anumite evenimente devin treptat reale și cum se măsoară sau se determină această realitate graduală.

Un argument în favoarea teoriei *growing block* este că pare să se alinieze mai bine cu percepția noastră subiectivă a timpului. Simțim că trecem prin evenimente și că viitorul devine treptat prezent și apoi trecut. Această experiență subiectivă pare să fie mai bine reflectată de teoria *growing block* decât de eternalism sau prezentism.

Pe de altă parte, teoria *growing block* ridică întrebări despre natura timpului și cum putem măsura sau evalua gradul de realitate al unui eveniment într-un anumit moment. Există, de asemenea, controverse în rândul filosofilor cu privire la detalii specifice ale acestei teorii, cum ar fi modul în care universul „crește” și ce determină ordinea evenimentelor care devin treptat reale.

În general, există mai multe perspective filosofice cu privire la natura timpului, iar fiecare teorie vine cu propriile sale avantaje și dezavantaje. Răspunsul la întrebarea despre natura timpului rămâne în mare parte subiectiv și deschis dezbaterii în filosofie și știință.

5. CONCLUZIE

„Există o presiune din partea fizicii: multe ecuații fizice includ variabile de timp, inclusiv celebra ecuație a lui Schrödinger (care descrie evoluția funcției de undă într-un sistem cuantic) și ecuațiile relativiste, cum ar fi formularea lui Hamilton a teoriilor cuantice ale câmpului. Există, de asemenea, presiune din partea semanticii *tensed*: cele mai reușite teorii în limba engleză [...] tratează propozițiile *tensed* ca implicând fie cuantificare asupra timpurilor (sau intervalelor de timp), fie referire directă la timpurile (sau intervalele de timp) relevante în context. În cele din urmă, există presiune din partea gândirii și discursului obișnuit: expresii precum «de fiecare dată», «momentul când», «ieri», «în 1996» etc. abundă în gândirea și discursul obișnuit și par a se referi în mod direct la timpuri sau intervale de timp.”¹⁴ Așa cum susțin Banfi și Deasy, există presiune asupra teoriilor timpului și, până acum, niciuna dintre ele nu a reușit să ofere o explicație a tuturor aspectelor care alcătuiesc conceptul de timp.

¹⁴ L. Banfi, D. Deasy, *Presentism and time as propositions*, 2021, p. 726.

După cum am văzut, adresând întrebarea ce este timpul, trebuie să alegem un cadru în care întrebarea să aibă sens și să putem obține un răspuns. Cu toate acestea, tot ce putem face este să depășim ambiguitatea, deși asta este întrebarea într-un mod satisfăcător.

Așa cum sugerează Yazan Freij¹⁵, o dispută despre ce este timpul – o definiție absolută a acestuia – poate nu are sens. El susține că distincția între obiect și subiect nu a existat dintotdeauna. Separarea dintre cele două conduce la abstractizare și, astfel, la ființă și existență. Dar dacă respingem abstractizarea și separarea, respingem ființa și existența. Suntem acum liberi să descriem timpul în felul în care preferăm, în funcție de cadrul în care ne mișcăm. Freij sugerează apoi că existența înseamnă a fi accesibil. Prezentul este ceea ce este co-temporal cu experiența mea. Obiectele sunt actori în evenimente și au loc în evenimente. Trecerea timpului se rezumă la a apărea și dispărea din existență. Ceea ce este interesant de observat este că Freij propune, într-un fel, o viziune antropologică și tolerantă asupra timpului, în care toate definițiile și descrierile timpului își găsesc locul.

Toate răspunsurile, totuși, nu reușesc să ofere o definiție ultimă a timpului. Pare că lipsește ceva în toate. Și acest lucru se datorează, poate, faptului că ne adresăm întrebarea greșită atunci când vine vorba să înțelegem natura timpului și nu ținem cont de un aspect intrinsec al naturii umane, anume că ceea ce ne descrie este strict legat de modul în care organismul nostru (mintea inclusă) răspunde stimulilor primiți din mediul înconjurător.

¹⁵ Y. Freij, „The non-ontological metaphysics of manifest time”, at the workshop *The dynamic world*, Milan, May 2023.

